

Življenje z resnico

O nekaterih novejših raziskavah stalinizma: Leonid Gordon, Eduard Klopov, *Čto eto bylo?* (Kaj je to bilo?), Izdatel'stvo političeskoj literaturi, Moskva 1989; A. Cipko, *Istoki stalinizma* (»Izvori stalinizma«), Nauka i žizn', št. 11,12/1988, 1, 4/1989.

Literatura o stalinizmu v Sovjetski zvezi je z vsakim dnem bogatejša in bolj raznolika. Po dokaj običajni spodbudi, ki so jo pred tremi leti dali književniki in filmski ustvarjalci, so izziv potem hlastno sprejeli tudi raziskovalci z vseh področij družbenih ved, pa seveda tudi novinarji, publicisti in predvsem priče tega mračnega obdobja, ki ni tako daleč kot se je zdelo tedaj, ko je bilo o njem strogo prepovedano pisati. Samo spomini preživelih, ki so jih doslej objavile najrazličnejše zvrsti časnikov in drugih publikacij, dosegajo verjetno več tisoč naslovov, plimi del domačih avtorjev pa so se pridružila tudi znana prevedena dela, na primer Arthurja Koestlerja »Mrak opoldne« in Stevena Cohena »Buharin«.

Pomembnejše kot to pa je vsekakor dejstvo, da so zbrisali iz »črnih seznamov« sovjetske avtorje, predvsem zgodovinarja Roya Medvedjeva – nekatere njegove knjige, ki so že zdavnaj izšle v tujini, so natisnjene zdaj tudi doma, druge pa bodo prav kmalu prvič dostopne sovjetskim bralcem. Poleg prve na novo napisane domače Stalinove biografije izpod peresa zgodovinarja Dimitrija Volkogonova, bo začetek jeseni v Sovjetski zvezi zaznamoval tudi izid doslej najbolj odmevnega dela o stalinizmu – »Arhipelag Gulag« Aleksandra Solženjicina.

Tega založniškega izbruha, ki ga je omogočila Gorbačovljeva »glasnost«, za zdaj ne more nič zaustaviti. Pojasniti ga ni mogoče samo z »bralno lakoto« po literaturi, ki je do nedavnega ni bilo. Pomembnejše je to, da sodobnim sovjetskim rodovom ponudi potrebno oporo in podatke, da lahko sami presodijo o tipu režima, v katerem so živeli, o »življenju v resnici« (pa če je še tako boleča) in da ponovno opredelijo lastna in družbena načela prihodnjega življenja, kar pa ni možno brez poprejšnje »moralne katarze«, h kateri literatura o stalinizmu svoje bralce pravzaprav prisiljuje.

Raznovrstnost doslej izdane literature o stalinizmu pa vendar ne zamegli njene poglobitve odlike: večina del je namreč namenjena predvsem faktografskemu opisovanju stalinizma. Seveda s tem ne mislimo, da gre za pomanjkljivosti teh del; nasprotno, javnosti ponudijo predolgo prikrita ali pa potvorjene podatke o njihovi lastni domovini in zgodovini. Avtorji se pogosto odločajo za takšen pristop tudi zato, ker ugotavljajo, da deluje vsako obsežnejše komentiranje dogajanj spričo »gole« faktografije hudodelstev stalinističnega obdobja medlo in neprepričljivo. Podatki dajejo tudi najbolj prepričljivo oporo nasprotovanju sodobnemu neo-stalinizmu, katerega neločljivi del je ohranjanje idilične podobe slabe preteklosti. Končno pa: če bo politika »glasnosti« še trajala, bo vsekakor dovolj časa, da bo to nujno stopnjo prvega soočanja z resnico nasledila naslednja, v kateri bo ta resnica izpostavljena še bolj produktivnemu soočenju z novimi razlagami.

Sicer pa smo že priča tega prehoda iz prve v drugo fazo: med drugim se kaže tudi v tem, da je na dnevni red razpravljanja prišlo temeljno vprašanje, tisto, ki zadeva vzroke stalinizma. Kot že vemo iz mednarodne in jugoslovanske razprave izpred nekaj let, naj bi to vprašanje predvsem razjasnilo razmerja med stalinizmom in leninizmom (ali boljševizmom, kot temu nekateri avtorji raje rečejo). Različnost mnenj v Sovjetski zvezi, ki se ob omenjenem ukvarjanju s faktografijo šele delno nakazuje, ustreza razpravam, ki so potekale tudi v svetovni literaturi prav okrog vprašanj izvora stalinizma. Ena skupina avtorjev zagovarja t.i. tezo o diskontinuiteti, ki trdi, da stalinizem ni ne edino in ne nujno nadaljevanje ali posledica leninizma, drugi pa govorijo o bolj ali manj nujni kontinuiteti teh dveh političnih doktrin in praks, oziroma o tem, da so podobnosti med njima mnogo pomembnejše kot razlike, tako da bi lahko govorili, da sta leninizem in stalinizem v medsebojnem razmerju vzroka in posledice.

To razpravljanje je za zdaj še sramežljivo, vendar se vztrajno razširja na iskanje »končne« odgovornosti za stalinizem v marksizmu. Bolj pomembno kot doktrinarno vprašanje pa je vsekakor vprašanje o legitimnosti sovjetske oblasti, v katero je mogoče resno podvomiti, če zaporedje stalinizem-leninizem-marksizem dosledno podaljšujemo v preteklost. S stališča legitimnosti oblasti je Gorbačovljeva politika praktično že prenehala šteti stalinizem za svojo tradicijo. Nekoliko bolj blago, vendar dovolj odločno se razprave opredeljujejo tudi do Brežnjevega »obdobja zastoja«. Kljub kritiki leninističnega »vojnega komunizma« pa leninizem ne postaja vprašljiv kot navdih in politika, ki jo je danes potrebno nadaljevati, s samoumevnimi posodobitvami seveda. Prav takšen je tudi status marksizma, ki mu tudi v času perestrojke ne odrekajo ideološke aktualnosti.

Strokovna literatura o stalinizmu v Sovjetski zvezi je tem uradnim ocenam zavezana mnogo manj kot prej, zato pa je tudi razumljivejše koeksistiranje in konkuriranje različnih mišljenj in razlag. Dober primer značilnega neujemanja je najti v dveh nedavno objavljenih delih o stalinizmu: v knjigi »Kaj je to bilo?« zgodovinarjev Leonida Gordona in Eduarda Klopova ter v vrsti člankov z naslovom »Izvori stalinizma« filozofa A. Cipke.

Gordon in Klopov se v knjigi, ki nosi podnaslov »Razmišljanja o predpostavkah in posledicah tistega, kar se je zgodilo z nami v 30-tih in 40-tih letih«, lotevata stalinizma za neko resno analizo dovolj široko, vendar pa ne speljeta iz njegove kritike vseh konsekvenc, ki tudi v sovjetski literaturi niso več redke. V svojem delu proučujeta stalinizem predvsem kot posledico odločitve za prenapeto industrializacijo, čeprav nista obšla tudi razprave o posebnih značilnostih političnega režima, ki je nastal v ZSSR ob koncu 1920-tih let, kot tudi ne politike do kulakov iz tega časa. Avtorja sta ponudila med drugim še kratek pregled poststalinistične zgodovine Sovjetske zveze, v katerem prikazujeta vse pomanjkljivosti polovičarskega opuščanja te dediščine v Hrušovljevi in Brežnjevi epohi, kar je po njunem mnenju tudi pripeljalo do stopnjevanja ekonomske in politične krize.

Ta knjiga se razlikuje od večine drugih, ki danes izhajajo v Sovjetski zvezi, po obsežni uporabi podatkov iz virov, ki so postali dostopni šele zdaj. Škoda je le, da sta avtorja uporabljala samo nove sovjetske, ne pa tudi tujih, od nedavna znanih virov.

Med mnenji o kontinuiteti ali diskontinuiteti med leninizmom in stalinizmom se Gordon in Klopov opredelujeta za drugo. Poglavitni dokaz za tezo, da stalinizem ni bil edini in nujni dedič leninizma, sta našla v dejanski možnosti izbora (utemeljena tudi v dotedanji praksi) med Buharinovo strategijo pospešene industrializacije, torej izbora, pred katerim se je koncem dvajsetih let znašlo sovjetsko

vodstvo. Na končno odločitev in s tem tudi na končno podobo stalinizma je vplival obstoječi avtoritarni sistem oblasti, predvsem pa centralizirano upravljanje z gospodarstvom.

Na več mestih govorita avtorja o prednostih tržnega gospodarstva s samostojnimi gospodarskimi subjekti, ki omogoča tudi politično neodvisnost – in sicer ne samo tistih družbenih skupin, ki so povezane s privatno lastnino. Administrativno upravljanje gospodarstva je po drugi strani ugodno polje za nastajanje in krepitev avtoritarnega političnega sistema, kateremu sta tuja tako ekonomska kot politična neodvisnost. V knjigi je veliko za sovjetske okoliščine svežih argumentov o medsebojni pogojenosti netržnega gospodarstva in nedemokratskega političnega režima.

Izvajanje politike prenapete industrializacije v popolnoma poddržavljenem gospodarstvu je po mnenju avtorjev v obdobju okrog leta 1930 močno utišalo potencialno nasprotovanje despotskim težnjam, katerih zametki so v vsakem avtoritarnem sistemu, v ZSSR tega obdobja pa so se posebej močno razmahnil. »NEPovski« socializem ni imel pogojev za nadaljnji razvoj zaradi specifičnega sklopa t. i. konkretno-zgodovinskih okoliščin, med katere naša avtorja prištevata dejavnike različnih ravni splošnosti in pomembnosti, med drugim tudi razmerje sil v boljševiški partiji in lastnostmi Stalinove osebnosti.

Čeprav v vsej knjigi avtorja model NEP-a postavljata pred stalinistični model, hkrati poudarjata, da bi se prenapeta industrializacija – če so se zanjo že odločili – lahko dogajala neprimerno manj surovo. Namesto tega pa se je spojila z najbolj drastično varianto avtoritarnega režima in je tako pomenila verjetno najslabšo možno izbiro, ki jo je bilo v tem času v Sovjetski zvezi mogoče sprejeti.

Filozof A. Cipko je v nizu člankov o izvorih stalinizma posumil v obstoj realnih izbir, o katerih pišeta Gordon in Klopov. Stalinizem proučuje prvenstveno v kontinuiteti z radikalno levičarsko mislijo in prakso, ki jo imenuje »zablodo obdobja«. V začetku tega obdobja »je bila beseda« in prav njo oziroma ideologijo skrajne leve – katere ujetniki so bili tako marksisti in leninisti kot Stalin – je treba danes, po avtorjevem mnenju, podvreči brezobzirni kritiki, da bi prodrli do prave narave stalinizma. Šele tako se namreč pokaže vsa nezadostnost in zgrešenost ocenjevanja stalinizma kot »malomeščanske reakcije na Oktober«, kot »termidor« boljševiške revolucije – ali zgolj kot »deformacijo v bistvu pravilnega kurza«.

Cipko sodi, da je za postrevolucionarno družbo zlasti nevaren levičarski marksizem s svojo idejo, da je mogoče ljudi prisiliti, da naredijo absolutno vse, posebno pa še tisto, kar doslej nikoli in nikjer ni bilo storjeno. Avtor upravičeno pripisuje inteligenci največjo odgovornost za ekstremistične ideje, ki zničujejo preteklost, prihodnost pa gradijo brez upoštevanja dejanskih razmer. Trdi celo, da je imel Stalin v začetku tridesetih let pri inteligenci več podpore kot svojčas Lenin, in da je to pripisati posebnemu moralnemu nihilizmu levičarskih intelektualcev.

Za veliko sovjetskih intelektualcev je postalo značilno, pravi Cipko, da so tedaj, ko so stopili v »svetišče družbene znanosti«, sebe postavili onkraj dobrega in zla in s tem svoje duše zapisali hudiču, ker so prenehali skrbeti ali se vsaj zanimati za družbene in moralne posledice svojih idejnih konstrukcij, za katerih uresničenje je bila potrebna prav takšna amoralna in despotska oblast. Odgovornost revolucionarnih intelektualcev je bila toliko večja, na več mestih poudarja avtor, kolikor je bila splošna kulturna in izobrazbena raven prebivalstva nižja. Ko je opustilo mit o »naravni« opredeljenosti delavcev za socializem, je ekstremno levičarstvo, kot ugotavlja Cipko, nastajalo zunaj delavskega gibanja, se pravi v intelektualnem okolju, ki je edino sposobno abstraktno razmišljati o prihodnosti.

Ta sposobnost intelektualcev je prerasla v lagodno navado, da živijo samo v ideološki sferi, in tako je strokovna literatura prav do današnjih dni namenjala vso pozornost »iluzorni, irealni resničnosti«, ki z dejanskim življenjem sovjetskih državljanov ni imela ničesar skupnega. Govorimo o najbolj nevarni obliki egoizma, ki ga Cipko imenuje »intelektualni jezuitski egoizem«, na katerem temelji vsak – torej tudi Stalinov revolucionarni dogmatizem.

Predstavljena stališča tega sovjetskega filozofa so naletela v sovjetski javnosti na velik odmev in polemike. Če »glasnosti« ne bodo žrtvovali kot grešnega kozla za pomiritev pregrete sovjetske notranje-politične scene, potem bo proučevanje stalinizma v konkurenci različnih nazorov zanesljivo šele obrodilo svoje najboljše sadove.

Pred novimi rešitvami

Karen Dawisha: *Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge* (Vzhodna Evropa, Gorbačov in reforma: veliki izziv), Cambridge, University Press, 1988.

Literatura, ki se ukvarja z odnosi med Sovjetsko zvezo in socialističnimi državami vzhodne Evrope, postaja že hudo obsežna, nemara celo za specialiste, ki se ukvarjajo s temi vprašanji. Razlog za to hiperprodukcijo so seveda novote, ki se pojavljajo na tem področju od prihoda Gorbačova na čelo sovjetske politike, in ki so – po dolgem času – izjemen izziv za proučevanje in napovedovanje.

Knjiga Karen Dawishe zajema samo v enem delu tradicionalne vidike odnosov med Sovjetsko zvezo in njenimi evropskimi zavezniki. To je gotovo neizbežno, saj je bila vzpostavitev in ohranjanje dominantnega položaja v vzhodni Evropi najpomembnejša naloga sovjetske zunanje politike od druge svetovne vojne sem; hkrati pa so bili v tem obdobju tudi postopki te supersile in reakcije držav nanje najbolj občutljive točke destabilizacije mednarodnih odnosov.

Vojaški in politični odnosi med subjektoma, o katerih govorimo, seveda niso edini predmet obravnave v knjigi Dawisheve, čeprav jim je namenjeno več prostora kot analizi ekonomskih odnosov, ki so dandanašnji postali najpomembnejši argument v rokah zagovornikov nadaljnje krepitve »socialistične skupnosti«: le malo drugih držav – razen seveda »bratskih« – pristaja na kupovanje proizvodov s tega področja. Poseben poudarek v vsej knjigi je postavljen na predstavitev sedanjih in možnih prihodnjih scenarijev odnosov znotraj te vse manj monolitne skupnosti, odnosov, ki bi se utegnili razviti kot rezultat novih in pomembnih političnih in ekonomskih sprememb v posameznih državah, zlasti na Madžarskem in Poljskem.

Vprašanje o tem, kolikšno oddaljevanje od dosedanjega modela socializma bo Moskva dopuščala, v času, ko je nastajala ta knjiga (v začetku leta 1988), še ni bilo tako aktualno, kot je postalo po poljskih volitvah in po madžarskem približevanju večstrankarskemu sistemu. Vendar pa avtorica na več mestih v knjigi dokazuje, da odločno opuščanje Stalinove dediščine in tudi doktrine Brežnjeva o omejeni suverenosti ne samo da ne bi ogrozilo sovjetske varnosti, ampak bi jo utegnilo celo